

КИНОПУБЛИЦИСТИКА ЖӨРДЕМИНДЕ ХАЛЫҚТЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ САНА-СЕЗИМИ ХӘМ МӘДЕНИЯТЫН РАҰАЖЛАНДЫРУҢ

Г.Н.Тажадинова – еркин излениўши

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: кинодокументалистика, хужжатли фильм, экологик инқироз, экологик маданият, овозсиз кино, экологик журналистика, хроник–хужжатли фильмлар.

Ключевые слова: кинодокументалистика, документальный фильм, экологический кризис, экологическая культура, немое кино, экологическая журналистика, хроникально-документальное фильмы.

Key words: cinematography, documentary film, ecological crisis, ecological culture, silent film, ecological journalism, chronicle-documentary films.

Бул мақаламыздың баслы бағдары Қарақалпақстан кинодокументалистикасының хәзирги жағдайы хәм оның республика халқының экологиялық сана-сезими хәм мәдениатын раўажландыруў бойынша ўазыйпаларын, сондай-ақ, бул процесслердеги кинопублицистиканың ролин белгилеў болып табылады.

Москва (Россия) ғәрезсиз экология-политологиялық университети ректоры, академик Н.Н.Моисеев жазғанындай: «Инсаният хәр дайым глобал көлемдеги экологиялық кризиске ушырап турады, себеби, XX әсирде–ақ пүткил планетамыз адамзат ойкуменасына (дүнйаның инсаният тәрәпинен өзлестирилген бөлегине) айланған хәм ол тәбият пенен түр сыпатында өз-ара тәсирге ийе. Деградацияның алдын алыў ушын адамзат үлкен қыйыншылық пенен жаңа экологиялық текше (орын) излеўи тийис. Хәзирги замандағы дүнйа жүзлик эволюциялық процесс өзгешеликлерине бизиң көз-қарасымыз биосфера хәм жәмийет коэволюциясы (экосистема хәм жәмийетте өз-ара тәсирге ийе биологиялық түрлердиң биргеликтеги эволюциясы) ҳаққында түсиник бериў формасында, яғный, инсанның Жерде қәуипсизликте болыўы ушын зәрүр шәрат сыпатында аңлатылады. Инсаният тарийхындағы, жәмийет хәм тәбият арасындағы зәрүр тең салмақлылық, яғный олардың теңдей раўажланыўы әмелге асқан бул баскыш ноосфера дәўири деген ат алды» [1]. Академиктың сөзлерине муўапық, хәзирги замандағы планета шараятларында әйне экологиялық критерийлер мәмлекет хәм жәмийет цивилизациялылығы дәрежесин белгилейди. Биринши гезекте экологиялық раўажланыў дәрежесин (еле кеш болмай турып) белгилеп береді.

Экологиялық структура хәм шөлкемлер тәсириниң күшейиўи қоршаған орталық жағдайының кем-кемнен пәсейиўи менен түсиндириледі. Мысал ушын, ҳаўаға көп муғдарда углекислый газ бөлинип шығыўы, углекислый зонт (шатыр) пайда болыўы, буның нәтийжесинде космосқа артықша жыллылықтың шығыўы планетада шеннен тыс ыссылық пайда етип, таўлардағы, Антарктида хәм Арктикадағы музлықлар ерий баслаўы...

Бул экологиялық жағдайдың инсанға унамсыз тәсир көрсетиўи факторларынан тек биреўи десек болады. Буннан басқа факторларда бар. Мәселен, «Үлкемиз тәбияты» фильминде илимпаз Полат Халмуратов тоғайлардағы тереклер шаўып тасланып атырғанына дыққат аўдарады, буның ақыбетинде бул экологиялық жақтан жағдайсыз зонада терек егиў жыл сайын бирнеше гектарға қысқарып бармақта. Фильмде Өзбекстан Қахарманы, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры Ибрайым Юсуповтың жасларда экология менен байланыслы сана-сезим пайда етиў мақсетинде, оларға қосық аркалы публицистикалық мүрәжатын мысал ретинде келтиреді:

«Бир жағым суў, бир жағым шөл болмаса,
Сарай салып берсең де, мен бармайман.
Гүл хәм жуўсан ийси аңқып турмаса,
Ол жерде мен қарақалпақ болмайман».

Еки бөлимнен ибарат болған, курғақшылық пенен гүреске бағышланған «Пидайылар» (2005-ж, авторлары Т.Қәлиметов, Р.Ғалиев) фильми Қуран оқыў хәм Ал-латааладан Аралға суў жибериўин сорап сыйыныў менен басланады. Фильмде көрсетилгениндей, сол ўақытлардан баслап-ақ, Арал бойы халқы суўсызлық ақыбетлерин жумсартыў ушын сексеўил еге баслаған.

«Суўлар бәленттен саға алады» («Қарақалпақфильм», 2006, авторлары Марат Таўмуратов, Дәўран Абдуллаев, Батырбек Дилмуратов) фильминде Республика санитария-

эпидемиология тынышлығы орайының бас шыпакери Гулжәмийла Ниязованың ишимлик суўы белгиленген стандартларға сәйкес келмейтуғынын дәлилlep, тәшўиш пенен сөйлеген сөзлери нәзерге усынылады. Халық саны артыўы, қалалар, аўыллар хәм т.б. халық жасайтуғын орынлар көбейиўи суў жумсалыўының кескин күшейиўине алып келди. Айырым фильм авторлары көбинесе публицистикалық мәнисте итибарын жерден ақылға муўапық пайдаланыў, яғный, тамшылатып суўғарыў, алмастырып егиў, егилетуғын егин түрлерин анық таңлаў зәрүрлигине қаратады. Тамшылатып суўғарыўға «Суўлар бәленттен саға алады» фильминде мысал келтирилген, фильмде бул метод теплицада қолланылған. Сондай-ақ, экологиялық таза ҳаўа, таза суў, таза (зыянсыз) мийўе хәм палыз егинлери зәрүрлигін ҳаққында айтылған. Соның менен бирге, экологиялық жақтан исенимли кәрханалар дүзиў зәрүрлигін ҳаққында да айтылады. Булардың барлығы көбинесе кинематографистлердиң актив публицистикалық позиция менен қоллап-қуўатланыўын да итибардан шетте қалдырмаўымыз тийис.

«Дәрйа тенизге қуймағы дәркар» (2010, Муратбай Нызанов, Төренияз Қәлиметов, Батырбек Дилмуратов) фильми авторлары: «Әмиўдәрйа ағысы бес ел – Тәжикистан, Қырғызстан, Аўғаныстан, Өзбекстан хәм Түркменстан мәмлекетлери бойлап өтеди», деп көрсетеди. Бирақ, олар усы дәрйа суўынан пайдаланыў бойынша мәмлекетлер аралық келисим дүзилиўи зәрүрлигін ҳаққында усыныс киргизбеген. Ал инсанның жасаў орталығына глобаллық көлемде тәсир етиў усы тараўда халық аралық биргеликте ислесиўди талап етеди. Бул ҳаққында «Экологиялық журналистика» брошюрасы авторларының бири, Санкт Петербург мәмлекетлик университети профессоры С.Н.Большаков: «Субсидарлық принципке муўапық Европа Кеңесине кирген хәр бир мәмлекет қоршаған этирапты қорғаў хәм экологиялық қәуипсизлик функциясын жақсырақ орындаўға жәрдем беретугын қадағалаў усыллары менен шара-илажларын таңлай алады. Деген менен барлық мәмлекетлер тийкарынан командалық қадағалаў

функцияларын ислетеди», деп жазады [2]. Жоқарыда келтирилген пикирден көринип тұрғанындай, командалық-административтік басқаруы стили хәтте, Батыс Еуропаның рауажланған елдерінде де кең ең жайған.

Бизің ойлауымызша, улыўма Өзбекстан хәм Қарақалпақстанның илимий-хәммебап хәм хроникалық-хүжжетли фильмлер студияларының публицистикалық искерлиги әмелияты, бүгинги күнде олардың жумысында ески командалық-административтік методлар еlege шекем қолланылып киятырғанын көрсетеди. Демек, бул хүжжетли фильм шеберлери өзлерине унаған хәзирги заманға сай темаларды таңлап, оларды өз бетинше рауажландыра алмайды деген сөз.

Арал апатшылығы сыяқлы экологиялық апатшылықлардың алдын алыу бойынша экологиялық билим, тәлим хәм ең баслысы сана-сезим қәлиплесиўиниң орны менен роли қандай екенин көрип шығайық. Арал трагедиясы ҳақында мағлыўмат берийўши Россия сайтларының бири жазғанындай: «алды менен адамлардың санасындағы апатшылық (катастрофа) сезимин жеңиў керек» [3].

Академик Н.Н.Моисеев миннетли түрде экологиялық машқалалардың принципал жаңа шешимлерин излеп табыу зәрүрлигин атап көрсетеди. Ол: «Мен экологиялық кризистен шығып кетиўдиң анаў ямаса мынаў дәрежедеги мақул жолы (егер кризистен шығыу жолы бар болса хәм оны табыўдың илажы болса) жәмийет хәм қоршаған орталықты өзгертиў бойынша айырым узақ даўам ететуғын өтиў бағдарламасы формасында көремен, бул форма жәмийетти техникалық кураллар менен қайта куралландырыу (технологияларды, көбирек биотехнологияларды буннан былай рауажландырыу) бағдарламасы менен биз төменде тоқтап өтетуғын белгили бир адамгершилик императивин ислеп шығыуға хәм көплеген социаллық бағдарламалар, менталитетке сүйениўи керек. Басқа сөз бенен айтқанда, мәлим бир инсаният стратегиясы (хәзирше қандай-да бир анық расшифровкасыз пайдаланылған атама) керек болып, бул цивилизацияны рауажландырыўдың басқа, ақыбетинде жәмийет хәм тәбияттың биргеликтеги экологиясы жағдайы менен тәмийнлей алатуғын сапалы усылын излеўди аңлатады», деп жазады [4]. Бизің пикиримизше, хүжжетли кинопублицистика жәрдемінде ҳақыйкый экологиялық сана-сезим қәлиплесиўи халықта адекват экологиялық түсиник, ой-пикир, идея хәм әмелият қәлиплесиўи гиреўи болып табылады.

Қарақалпақстан хүжжетли фильм шеберлериниң публицистикалық әмелиятын үйрениў арқалы мәлим болғанындай, үш түрли – күнделикли, көркем, әдебий хәм илимий билиў түрлери ишинде олар биринши, арасында екінши түрден көбирек пайдаланады, ал халықта бәркамал экологиялық пикирлеу концепциясы қәлиплесиўи ушын үшінши түр де әхмийетли болып есапланады. Басқа тәрептен алғанда, кино ғайраткерлери өзлери сүүретке алып атырған нәрселерди, олардың сана-сезимине байланыслы болмаған объект деп қабыл етеди, деген менен сүүретке алыу нәтижелерине муўапық олар экологиялық мәселелер бойынша өз дүнья таныўи менен биргеликте аудитория дәрежесинде байытады. Фильмлерден қабыл етиў, сезиў, аңлау хәм түсиниў түриндеги экологиялық билиў *логикалық* жақтан жуўмақланған кинопикир хәм *киноаналитикадан* басым туратуғыны анық көринбекте. Экологиялық тематиканы сезим арқалы қабыллау өз-өзи, яғный тек кинодәретийўшилер арасында болып қалмауы керек, керисинше, ол тамашагөйлердиң экологиялық сана-сезими

өсиўи хәм оларда усы баян етилип атырған машқалалар бойынша белсенди өмирлик позиция қәлиплесиўи ушын хызмет етиўи тийис. Буннан тысқары, суўды тежеп жумсау менен байланыслы экология, Арал теңизине келип қуятуғын дәрйялар бойында отырықшы халық санасында тийисли *психология* хәм *мәденият* қәлиплескенде ғана ҳақыйқатқа айланады.

Экология бул жол хәм дәрйя, қәнийгеликлер хәм мотивлер кесилиспеси болғанлығы себепли, тәбиятты саклауға тек Өзбекстан хәм Қарақалпақтанның ғана емес, ал улыўма Арал теңизине жақын жайласқан басқа еллер, яғный Орайлық Азия мәмлекетлериниң барлығының мәденияттын көтериў арқалы ерисиў мүмкин. Экология курамалы турмыс тәризи болып, оған көплеген халық хожалығы тараўлары менен түрли миллет халықларының психологиясы байланыслы болады. Бул тек экономикалық, биологиялық хәм медициналық мәселе емес, ал кең масштаблы мәселе болып, саясат, хәм ең баслысы адамгершилик нормаларына тийисли, сондай-ақ, хәр қыйлы тараўларды өз ишине қамтыйды. Соның ушын экологиялық тәлим-тәрбия – бул жәхән көлеминде, соның ишинде кинодокументалистика методлары жәрдемінде шешилиўи тийис машқала болып табылады.

Кинодокументалистикаға тийисли ҳаўазсыз кино жәрдеміндеги тәрбия усылы публицистикалық кураллар арқалы мәденият қәлиплестириўдиң айрықша түри деўге болады. «Екеу ғанасы» (2007, авторлары Төренияз Қәлимбетов хәм Арсенбай Асқаров) фильминде «Бадай» тоғайын қорғау қәрханасы жумысшылары Владимир Проскуров хәм Уснатдин Турдымуратов суўсызлық себепли қыйын аўхалға түсип қалған аўыл адамларына жәрдем береді. Олар флягларда (ыдыс) суў тасып, от-шөплерди суўғарады, қамыстан шом бууып темир жол бойларына қойып шығады. Еспе кумларды азда болса иркиў ушын усы усылдан пайдаланылады. Бул жерде кино кураллары, кинокамера арқалы берилетуғын образлар жәрдемінде экологиялық машқаланы публицистикалық түрде анық көрсетиўге умтылыў айқын билинеди.

Мысалы, «Дәрйя теңизге қуймағы дәркар» (2010, Муратбай Нызанов, Төренияз Қәлимбетов, Батырбек Дилмуратов) фильминде публицистикалық образлылық бар, бунда авторлар Арал Орайлық Азия ушын термостат ұазыйпасын атқаратуғыны ҳаққында айтады.

Кинопублицистика өзиниң абзаллықларынан пайдаланады, бул абзаллықлардың бири визуал усыллар жәрдемінде алып барылатуғын тәрбия басым болыўынан ибарат. Бул образлық планда кино мәденияттың әхмийетли, хәтте, оның көп жыллық бәсекелеси болған баспасөзденде салмақлы куралы болып табылады, себеби, ол тамашагөйге терең тәсир көрсетеди хәм оқып билиў, яғный саўатлылық талап етпейди. Бул визуаллық тәсирдиң көп мәселеде пайдасы тийеди. Мәселен, «Мойнақлы скульптор» фильми (2016, авторлары Г.Тажетдинова, Т.Қәлимбетов,) қахарманы Анварбек Сайымбетов жергиликли фауна хәм флора ўәкиллери мүсинлерин жаратады. Әжели жеткен жәниўарлар, қуслар, қуўрап атырған терек образлары тамашагөйлерде газетадағы текстлерге қарағанда көбирек тәсир қалдырады. А.Сайымбетовтың жумысларына берилген жоқары публицистикалық баха, хәзирги күнде оның шығармаларының И.В.Савицкий музейинде саклауына себеп болды.

«Дүн» фильминдеги (2003, авторлары Даврон

Абдуллаев хэм Ренат Галиев) миллий тәлим-тәрбия дәстүри жасы үлкен апайдың кишкене қызалақтың қолына қуман ұслатыу арқалы суу менен байланыссы халық салт-дәстүрлериниң жасы уллылардан жас әуладқа өтиўин аңлатыўында көринеди.

Мәдениет инсан билими, исеними хэм минез-құлқы өзгешеликлеринен ибарат екенлиги белгили. «Британника» энциклопедиялық сөзлигине муўапық, мәдениет төмендегилерди өзи ишине алады: 1) тил; 2) идеялар; 3) исеним; 4) үрп-әдетлер; 5) тыйым салыу (мәселен, сууды патаслауға болмайды); 6) адамгершилик (әдеп-иқрамлылық) қағыйдалары; 7) институтлар; 8) мийнет қураллары; 9) технологиялар; 10) көркем-өнер дәретпелери; 11) салт-дәстүрлер; 12) мәресимлер; 13) символлар хэм т.б. [5]. Бизниң пикиримизше, авторлар мәдениеттиң тәлим сыяқлы әҳмийетли категориясын қалдырып кеткен. Олар буны билимлендириу ямаса институтлар деген тарауға тийисли деп ойлаған болса керек.

Көркем әдебиет усыллары хэм формаларынан нәтийжели пайдаланыу мысаллары да көп ушырасады. Мәселен, «Дәрәя теңизге қуймағы дәркар» фильминде (2010, авторлары: Муратбай Нызанов, Төренияз Қәлиметов, Батырбек Дилмуратов) «Үш ай қабағым, үш ай шабағым» нақылы келтирилген. Бул қоңсылас еллердеги тамашагөйлерге публицистикалық мәнистеги мүрәжат ретинде айтылады: ўақтында биз сизлерди

Арал теңизи балықлары менен тәмийнлеген едик, бүгин болса биз сууды сақлап қалыу ушын сизниң жәрдеминизге мүтәжбиз.

Ғалаба хабар қураллары ушын олардың хабарлары информациялық хэм тәлим-тәрбия жұмысын алып баратуғынлығы үлкен методологиялық әҳмийетке ийе. Ал бул кинодағы анализ бенен қалай сәйкес келеди? Бизниң ойымызша, фильмдеги анализ тек ашық түрде емес, ал жасырын түрде де, яғни текст астында да болып келеди. Соның ушын сап информациялық хэм сап хужжетли фильм деп айырыу қыйын.

Мақала жуўмағында төмендегилерди атап өтиўимиз тийис. Арал теңизи бойындағы экосистема жағдайы төменлескенлиги соншелли, бул жерде әдеттеги жарым-жартылай нәтийже беретугын шара-илажлар менен шекленип қойыуға болмайды. Қарақалпақстан, Өзбекстан хэм улыўма Орайлық Азия киноғайраткерлериниң өзлерине исенип тапсырылған жұмысты тийисли дәрежеде орынлауы аймақта жаңа экологиялық қәдириятлар системасы жаратылып, бул системаға бир суу ағысы (жолы) арқалы бириккен еллер халықлары тартылыўына жәрдем бериуи анық. Бул экологияның ҳәзирги раўажланыу басқышында, пүткил планета көлеминде Жердеги инсан өмиринде тең дәрежеде көп қырлы хэм қурамалы кубылысты аңлатыуы менен байланыссы десек болады.

Әдебиетлар

1. Моисеев Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. – М.: МНЭПУ, 1994. – С. 5
2. Большаков С.Н. Проблематика экологической политики Европейского Союза в контексте концепции устойчивого развития. // Экологическая журналистика. Сб. ст. Под общ. ред. А.В.Давыдовой, А.С.Смоляровой. –СПб: СПбГУ, 2011. –С. 15.
3. <http://aral-dialog.narod.ru/aral.htm>. Обращение к ресурсу 7.10.21.
4. Моисеев Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. – М.: МНЭПУ, 1994. – С. 35.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Қарақалпақистон кинодокументалистикасининг бугунги ҳолати ва унинг республика аҳолисининг экологик онги ва маданиятини ривожлантиришга қўшаётган ҳиссаси ҳақида сўз боради. Кинодокументалистикага тегишли овозсиз кино ёрдамида тарбия услуби публицистик воситалар орқали маданиятни шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари очиқ берилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается современное состояние документального кино в Каракалпакстане и его вклад в развитие экологического сознания и культуры населения республики. Особенности формирования культуры публицистическими средствами раскрываются методом воспитания с помощью немого кино, относящегося к кинодокументалистике.

SUMMARY

This article discusses the current state of film documentary in Karakalpakstan and its contribution to the development of environmental awareness and culture of the population of the Republic. The peculiarities of the formation of culture through journalistic means are revealed by the method of upbringing with the help of silent film, which belongs to the film documentary.